

ANNA STEUER-JUREK*, KATARZYNA ŁAKOMY*

**THE GARDENER'S HOUSE – THE FORM, THE VALUE,
THE STATE OF BEHAVIOUR (ON THE EXAMPLE
OF BUILDINGS FROM THE AREA OF THE FORMER
REJENCJA OPOLSKA)**

**DOM OGRODNIKA – FORMA, WARTOŚCI,
STAN ZACHOWANIA (NA PRZYKŁADZIE OBIEKTÓW
Z OBSZARU DAWNEJ REJENCJI OPOLSKIEJ)**

Abstract

The article covers issues relating to the 19th-century buildings which accompanied the park complex, called the gardener's house. They presented the most important contemporary trends in the formation of residential-park complexes, as well as examples of preserved objects in the former rejencja opolska. It also presents the form, present values, and opportunities for adapting them.

Keywords: gardener house, garden art, 19th-century architecture history

Streszczenie

Artykuł dotyczy problematyki XIX-wiecznych domów ogrodnika, towarzyszących układom parkowym. Zaprezentowano w nim zarówno najważniejsze nurty w kształtowaniu układów rezydencjonalno-parkowych, jak i przykłady zachowanych obiektów z obszaru dawnej rejencji opolskiej. Określono ich formę, współczesne wartości oraz możliwości adaptacji.

Słowa kluczowe: dom ogrodnika, sztuka ogrodowa, historia architektury XIX wieku

* MSc Eng. Arch. Anna Steuer-Jurek, PhD Eng. Arch. Katarzyna Łakomy, Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. INTRODUCTION

The gardener's house appears in garden art as an object of typical utility, usually in the form of the landscaping. Despite the fact that this form seems to be widely known, it is only slightly studied, characterized and assessed. This may result from their state of preservation – the fact that they are utility buildings equates to lower composition values, which were transformed or destroyed, and those maintained have often changed form and function, making identification of them impossible. Also, archival documentation is very modest, because these were not high-ranking building, often no special attention was paid to their form, and they were built by local builders. In spite of this, is possible to ascertain that they were an important element of the aesthetic and utilitarian aspects of the garden and park. Without the knowledge and work of the gardener and their assistants, composed areas could lose attraction, form and style.

2. THE RANGE OF THE TOPIC IN TERRITORY AND TIME

The issue concerns buildings known as the gardener's house (German: *das Gärtnerhaus*), located in composed green areas, in particular residential parks, in part of the present Province of Silesia and Opole. According to the *Tezaurus sztuki ogrodowej*, the gardener's house was a multi-purpose building that was a home for the gardener and his assistants, an office, and a utility room (for storing vegetables, seeds, and gardening equipment)¹.

The territorial range refers to the former Opole Regency (German: *Regierungsbezirk Oppeln*) commonly known as *Oberschlesien*. It was a Prussian and German administrative unit in the years 1815-1945, created by the new division of Prussia. Originally it was composed of sixteen counties (opolski, pszczyński, oleski, lubliniecki, strzelecki, bytomski, gliwicki, kluczborski, kozielski, raciborski, prudnicki, głubczycki, niemodliński, grodkowski and nyski). In 1873, due to the high rate of industrial development, the number of counties was expanded by dividing district of Bytom into the bytomski, katowicki, tarnogórski and zabrzański² counties. These areas were characterized by high diversity and cultural, social, and ethnic variety.

The time span for this issue includes the 19th and beginning of the 20th century (1914).

The subject matter – gardener's house – has as yet been poorly identified. In the literature, there are just a few studies of this type of small garden architecture, in the main there are publications about the palace and park complexes which host these buildings.

3. THE COMPOSED GREENERY OF THE FORMER REJENCJA OPOLSKA

Characteristic for area of the former *rejencja opolska* is the occurrence of a large number of palace and park complexes, often with accompanying farms³. These

¹ M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, 59.

² I. Kozina, *Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850-1914*, Katowice 2001, 9-19.

³ Occurrence of a large number of residential assumptions can be stated based on the analysis of the German topographic maps in scale 1:25 000 (*Meßtischblätter*) from the years 1880 to 1956, and their

are an important element of the landscape of the region, giving the spirit of the gardening art and the construction the age. They were also related to the history of many Silesian families. The better preserved include: Moszna, Niewodniki, Prószków, Pszczyna, and Rogów Opolski. Unfortunately, many very valuable complexes have been destroyed or devastated, and in the absence of regulated ownership relations and the lack of conservation care they are falling into ruin (e.g. Kopice, Dobra).

Among the residential complexes of the 19th century located in suburban and rural areas, parks with landscape compositions characteristic for the age dominate. In the whole complex a palace, manor house or castle dominated, and was located in an exposed place usually on a hill, where the whole area could be seen. The architectural form reflected the artistic taste and wealth of the owner. In the beginning, the buildings were surrounded by a small vegetable and ornamental garden that later transformed into a decorative park, whose main function, beyond aesthetic and recreational factors, was shielding residences from the winds and isolation from rural buildings⁴. Analyzing *Meßtischblätter* maps, it may be observed that the contemporary tendency was the foundation of small or medium-sized gardens with an area of about 1-5 ha. The garden arrangements had a natural character, based on terrain, plants and water, which constituted an important compositional factor. The utility area, which is geometric in style (orchard, vegetable garden), tends to be sheltered from the main garden by a row of trees, hedges or scrub. Paths ran in free course, very often joining at an acute angle and directing the eyes of passers-by towards picturesque views.

In the 19th century the fashion spread of diversity of planting, which created a rich collection of trees and shrubs, and greenhouses, orangeries and the Palm Houses were created which kept the plants in winter (e.g. Kopice, Lenarcice, Moszna). In the summer the plants, kept in pots, were placed in front of the residence.

With many palace-park complexes farm buildings were built (e.g. Komorzno, Wysoka, and Szymonków) arranged around a rectangular farmyard. The location of each building was dictated by practical considerations and the function they served⁵.

In this period many public green areas, including city parks and gardens (e.g. Bytom, Gliwice, and Królewska Huta) were also created. They were destined created for walks and leisure, and also sport and education. They were generally by a main road, often using existing watercourses. They constituted a picturesque landscape or landscapes with geometrical elements with freely delineated paths, but were definitely more modest than residential gardens. They had rich functional equipment, both in the typical landscaping elements (benches, gazebos, bridges) and others (in zones with special purposes) – children's playgrounds, sports fields, bowling alleys, concert arenas, open galleries, and small zoological or beer gardens⁶.

high rank underline the outstanding publications, eg. R. Weber, *Schlesische Schloesser*, vol. 1, Dresden-Breslau 1901; vol. 2, Dresden-Breslau 1910; vol. 3, Dresden-Breslau 1913, or A. Duncker, *Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der preußischen Monarchie...*, vol. 1-16, Berlin 1857-1883.

⁴ E. Molak, I. Ractawicki, *Zapomniane zabytki. Dwory i pałace wiejskie południowej Polski. Śląsk Opolski*, Vol. 1, Opole 2008, 17-19.

⁵ *Ibidem*, 17-21.

⁶ K. Rozmarynowska, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów Gdanskiej zieleni publicznej 1708-1945*, Gdańsk 2011; A. Zachariasz, *Zielen jako czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006; K. Łakomy, *Zielen XIX-wiecznych górnosląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys*

- III. 1. Palace's park in: a) Pszczyna (photo by A. Steuer-Jurek 2014); b) Rogów Opolski (photo by A. Steuer-Jurek 2010); Moszna (photo by A. Steuer-Jurek 2013)
- II. 1. Park pałacowy w: a) Pszczynie (fot. A. Steuer-Jurek 2014); b) Rogowie Opolskim (fot. A. Steuer-Jurek 2010); c) Mosznej (fot. A. Steuer-Jurek 2013)

4. THE GARDENER'S HOUSE – THE RESOURCE AND STATE OF PRESERVATION

Given the diverse histories of Prussia's *Upper Silesia* and the lack of complete archival documentation, determination of the exact number of gardener's houses is very difficult. In addition, these buildings have changed names and functions since. In view of these aspects, about a dozen buildings of this type from the 19th and early 20th centuries have been identified. Most of these were in palace parks, but there are also buildings located by a cemetery (Bytom), an urban park (Gliwice), monastery gardens (Rydułtowy) and at worker's housing estates (Katowice-Giszowiec). In many cases, their immediate surroundings were gardens with greenhouses, couches and other auxiliary buildings.

In terms of volume these buildings were small, referring in style to the residence or the surrounding farm buildings. Mainly Neo-Styles prevailed here – Neo-Gothic, Neo-Renaissance, and Neo-Baroque, in some cases with elements of cottage. In addition, there were also examples of late classicism. Most were built of brick, located on a rectangular plan, with one or two storeys, and some had a characteristic tower in one of corners. These houses had a principal function as homes, but also in many cases storage (stored seeds, fruit, vegetables). In Siemianowice Śląskie, where the building reminds a small castle, in addition to the gardener there also lived a forester.

A different form was the house of the administrator of garden. In the *rejencja opolska* such buildings were known in Kopice and Gliwice. This building was larger, two- or three-storey, which in addition to the administrator also housed the gardeners and their assistants. They were located near other administrative buildings, greenhouses, and pavilions, with vines and exotic plants.

Buildings in Kopice, Szymonków, Lenartowice, Siemianowice Śląskie (Michałokowice district), Gliwice, Bytom, Świerklaniec, Rydułtowy and Pszczyna have survived to the present in good condition. These buildings now have a new function

while maintaining their authentic form. In Kędzierzyn-Koźle, Sławięcice and Trawniki, we can find the remains of the former gardeners' houses in the form of ruins whose condition has continued to deteriorate. Buildings in Opole, Katowice–Giszowiec, Pokój, Koszęcin, and Narok have not survived to the present time. All that remains of them are archive photos, old postcards and partial construction documentation. On the former Prussian plans of these areas there are visible outlines of gardening located at the park, not preserved to the present.

5. CHARACTERISTIC OF THE CHOSEN BUILDINGS

The house of the garden administrator in Kopice was built in 1872 as one of a whole complex of buildings belonging to the palace and park of the von Schaffgotsch family. In addition to the administrator, gardeners and their assistants who maintained the local park and garden also lived here⁷. The building exists to the present time, located in Kopice at No. 27, between other administrative farm buildings on the east side of the palace. It is a Neo-Gothic building, two-storey, made of brick, with a characteristic corner tower and overhanging bay windows. In addition, there are Neo-Romanesque elements in the form of arcade friezes and windows with a small column in the middle, as well as Neo-Renaissance elements.

Also noteworthy is a second building located within the complex, on the eastern edge of the park – the gardener's house. Built in Neo-Gothic style with elements of cottage, it had a distinctive half-timbered facade and a tower at one of the corners, topped by a sharp spike. The whole was located far from the main residence.

In Szymonków, on a small hill above the pond, at short distance to the north from the no longer extant palace, is a gardener's house which is a remnant of the residence and farm complex. In 1858, at the initiative of Rudolf von Lüttwitz, the architect Friedrich Hitzig designed the palace and farm complex⁸. He built a brick building in the Neo-Gothic style. The building where the gardener lived is has a rectangular plan, two storeys, and is covered with a gable roof. On the front elevation is a risalit with a balcony loggia topped with sharp arc.

In Kędzierzyn-Koźle Sławięcice at Sadowa Street the remains of the former house of the manor's gardener Rosenkranz can be found. Now it is in ruins and is continuing to deteriorate. It was founded in 1830 as part of the palace and park complex of the von Hohenlohe-Ingelfingen family. It is a two-storey building in the style of late classicism, which was located at the garden on a rectangular plan, had five divisions of the front elevation with flat pilasters, and with an accentuated central part topped by a low triangular gable. The front door was decorated with classical elements. The whole was covered by a gable browband roof⁹. The building with garden was located at a considerable distance towards the northwest of the main palace.

In the present province of Silesia, just a few gardener's homes have also been preserved.

In the former park of Guido von Donnersmarck's palace in Świerklaniec, the area of the former garden has been preserved including the gardener's house (Ill. 2a).

⁷ E. Molak, I. Ractawicki, *Zapomniane zabytki...*, 183-193.

⁸ *Ibidem*, 326-332.

⁹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Vol. VII: *Województwo Opolskie*, Fasc. 5: *Powiat Kozielski*, (ed.) T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1965, 59.

This arrangement was surrounded by a wall, had a square plan with four utility "garden quarters", and symmetrically located outbuildings (including greenhouses). At the close of the main axis, on the raised terrace, the house, with a simple symmetrical shape and a two-storey central section was located. It had a brick facade, a gable roof with projecting eaves, a simple band around the windows (on the ground floor of stone, brick on the first floor) and rusticated stone on the corners.

The house of the forester and gardener at the residence and park complex of Rheinbaben in Siemianowice Śląskie Michałkowice No. 9 (Ill. 2b) had a very different form. Together with other outbuildings, it was accompanied by an extensive garden area located in the southern part of the park most distant from the palace. Its creator was the architect Louis Dame from Katowice and the date of creation is 1906. Unlike the vertical form of the Neo-Gothic palace, the building of gardener's home obtained form of a mediaeval castle. It has a compact, three-storey block (with a basement) with characteristic elements – a circular corner tower, crowning the whole with crenelage and ogival windows. The brick facades are devoid of additional detail.

The last example is the building of the municipal garden inspector (*Städtliche Garteninspektion*) in Gliwice. Situated in the northern part of the city park (*Stadt Park*), it was a picturesque object in the *Landhaus* style inspired by the examples of Berlin (Ill. 2c). It was created circa 1900, hence the typical Silesian features of the age – small scale, irregular projection, asymmetrical facades with characteristic elements of decorated wood – half-timbered elements at the level of the attic, decorated top and front porch, and high roofs with ceramic tiles and tower accommodating a staircase. This building wasn't separated from the park, and postcards preserved from the beginning of the century show it in the neighbourhood of the greenhouse,

Ill. 2. Gardener's house in: a) Siemianowice Śląskie (photo by K. Łakomy 2013); b) Świerkianiec (photo by K. Łakomy 2014); c) Gliwice (photo by A. Steuer-Jurek 2014)

Il. 2. Dom ogrodnika w: a) Siemianowicach Śląskich (fot. K. Łakomy 2013); b) Świerkłańcu (fot. K. Łakomy 2014); c) Gliwicach (fot. A. Steuer-Jurek 2014)

surrounded by a large collection of plants, overgrown with climbers, which highlighted its "garden" character even more.

6. RISK ASSESSMENT, POSSIBILITIES OF ADAPTATION

Despite the high historical and cultural value of these objects, only one of them has been entered in the Register of Historical Monuments; most are located in areas of conservation officer protection. The consequence of this is the slow deterioration of the buildings or their transformation by redesigning their style, as happened in Lenartowice. It is important that after the war many palace and farm complexes in which there were gardener's houses took over new, inadequate functions, which worsened their condition. What happened to them later, when passed to private owners, was no better – they were not preserved and without care forever lost their former appearance. In many cases, there is very little or no information about the buildings, making it impossible to locate, restore or reconstruct them.

The main function of the gardener's house was as a home for the custodian of the garden. Currently there are many possibilities of adapting these buildings to completely new functions. Such transformations can be seen in the example of Pszczyna, where originally it was built as a House by the Gate where the guards lived, that now doubles as a municipal bath. Later a prince's gardener lived in it and until the 1980s it was associated with this function – that was a resident of Urban Greenery. Then, for a period of 20 years the Pszczyna Municipal Police was here, together with city surveillance. Today, it is used by the "Pro Memoria" Association of the Battle of Pszczyna in 1939. In Gliwice, the existing Gardener's House was connected to the modernized complex of the Municipal Palm House. Many others passed to private owners and continue to serve residential functions in the form of one or multi-family buildings where such adaptation is a continuation of the original function.

7. SUMMARY (CONCLUSIONS)

In 19th-century arrangements of composed greenery, gardeners always performed an important function. Hence there was a need to create housing facilities for this type of service, which outside the accommodation function also served as warehouses and offices. Next to these buildings there were often geometrical gardens, as well as ancillary buildings associated with the maintenance of the garden and general functions.

The very various history of the former *rejencja opolska* has damaged multiple buildings, with the loss or destruction of archival documents that concerned them. This is very important now, because it makes it more difficult to correctly identify and inventorise the buildings.

Gardener's houses, despite the high utilitarian, compositional, and cultural rank they had in the 19th century, have not yet been properly classified. Because of the small number and maintenance of them, detailed inventory work is necessary to supplement existing knowledge and providing the possibility to reconstruct their form in the future. For the maintenance of cultural continuity and the tradition associated with the function of gardener, it would be appropriate to preserve the old names of the buildings, and in some cases return to them the role they played in the parks.

REFERENCES

- DUNCKER A., *Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der preußischen Monarchie nebst den königlichen Familien-, Haus-Fideicommiss- und Schatull-Gütern in naturgetreuen, künstlerisch ausgeführten, farbigen Darstellungen nebst begleitendem*, vol. 1-16, Berlin 1857-1883.
- GAÑO-KOTULA A., *Pałace województwa Śląskiego*, [in:] *Architektura rezydencjonalna*, (ed.) G. Bożek, Katowice 2003, 29-37.
- JANKOWSKI E., *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, vol. I, Warszawa 1923.
- JANKOWSKI E., *Dzieje ogrodnictwa w Polsce*, vol. II, Warszawa 1938.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Vol. VII: Województwo Opolskie, Fasc. 5: Powiat Kozielski, (ed.) T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1965.
- KOZINA I., *Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850–1914*, Katowice 2001.
- KNIE J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien: nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw.* – 2. verm. u. verb. Aufl., Breslau 1845.
- KRAWCZYK J., KUZIO-PODRUCKI A., *Zamki i pałace Donnersmarcków, Radzionków* 2003.
- ŁAKOMY K., *Zieleń XIX-wiecznych górnośląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys problematyki*, *Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje*, 4/2011, Wrocław 2011, 52-58.
- MOLAK E., RACŁAWICKI I., *Zapomniane zabytki. Dwory i pałace wiejskie południowej Polski. Śląsk Opolski*, T. 1, Opole 2008.
- ROZMARYNOWSKA K., *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708–1945*, Gdańsk 2011.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- WEBER R., *Schlesische Schloesser*, vol. 1, Dresden–Breslau 1901; vol. 2, Dresden–Breslau 1910; vol. 3, Dresden–Breslau 1913.
- ZACHARIASZ A., *Zieleń jako czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006.

1. WSTĘP

Dom ogrodnika występuje w sztuce ogrodowej jako obiekt o charakterze typowo użytkowym, zazwyczaj w formie tzw. małej architektury. Mimo iż forma ta wydaje się być powszechnie znana, jest jednak słabo przebadana, scharakteryzowana i zwaloryzowana. Wynikać to może z ich stanu zachowania – są to obiekty w układach gospodarczych o niższych walorach kompozycyjnych, które mogły zostać przekształcone lub zburzone, a te zachowane obecnie posiadają często zmienioną formę i funkcję, uniemożliwiającą ich identyfikację. Także dokumentacja archiwalna jest bardzo skromna, ponieważ nie były obiektami wysokiej rangi, często nie przywiązywano specjalnej wagi do ich formy, zlecając ich budowę lokalnym majstrom. Mimo to można stwierdzić, iż były istotnym elementem estetyczno-użytkowym ogrodu i parku. Bez wiedzy, pomysłowości i pracy ogrodników oraz ich pomocników rozległe tereny zieleni komponowanej straciłyby swój urok, formę i styl.

2. ZAKRES MERYTORYCZNY, TERYTORIALNY, CZASOWY

Problematyka opracowania dotyczy obiektów zwanych domami ogrodnika (niem. *Gärtnerhaus*), znajdujących się na terenach zieleni komponowanej, zwłaszcza

parków rezydencjonalnych, na części obszarów obecnego województwa śląskiego i opolskiego. Według *Tezaurusu sztuki ogrodowej* dom ogrodnika stanowił wielofunkcyjny budynek, mogący mieścić w sobie mieszkanie dla ogrodnika i jego pomocników, biuro, pomieszczenia gospodarcze (przechowywanie warzyw, nasion, sprzętu ogrodniczego)¹⁰.

Zakres terytorialny dotyczy dawnej rejencji opolskiej (niem. *Regierungsbezirk Oppeln*), zwyczajowo nazywanej *Oberschlesien*. Stanowiła ona pruską i niemiecką jednostkę administracyjną, funkcjonującą w latach 1815-1945, powstałą w wyniku nowego podziału Prus. Pierwotnie składała się ona z szesnastu powiatów (opolski, pszczyński, oleski, lubliniecki, strzelecki, bytomski, gliwicki, kluczborski, kozielski, raciborski, prudnicki, głubczycki, niemodliński, grodkowski oraz nyski). W 1873 roku, ze względu na wysokie tempo rozwoju przemysłu, liczbę powiatów powiększono, dzieląc okręg bytomski na bytomski, katowicki, tarnogórski i zabrzański¹¹. Tereny te cechuje duże różnicowanie oraz bogactwo kulturowe, społeczne i etniczne.

Zakres czasowy analizowanego zjawiska obejmuje XIX oraz początek XX wieku (do 1914 r.).

Tematyka dotycząca domów ogrodnika została jak dotąd słabo rozpoznana. W literaturze znajduje się niewiele opracowań dotyczących tego typu małej architektury ogrodowej i w głównej mierzą są to publikacje o założeniach pałacowo-parkowych, na terenie których znajdują się omawiane obiekty.

3. UKŁADY ZIELENI KOMPONOWANEJ DAWNEJ REJENCJI OPOLSKIEJ

Charakterystyczną cechą terenów dawnej rejencji opolskiej jest występowanie dużej liczby zespołów pałacowo-parkowych, często z towarzyszącymi im folwarkami¹². Są one ważnym elementem krajobrazu regionu, stanowiącym świadectwo sztuki ogrodowej oraz myśli budowlanej, jednocześnie powiązanymi z historią wielu śląskich rodów. Do lepiej zachowanych należą np. Moszna, Niewodniki, Prószków, Pszczyna i Rogów Opolski. Niestety, wiele z bardzo cennych zespołów uległo zniszczeniu lub dewastacji wobec braku unormowanych stosunków własnościowych oraz braku opieki konserwatorskiej (np. Kopice czy Dobra).

Spośród wszystkich założeń rezydencjonalnych przeważają tutaj układy parkowe na terenach podmiejskich i wiejskich, pochodzące z XIX wieku, o charakterystycznej dla epoki kompozycji krajobrazowej. W całym zespole dominował pałac, dwór lub zamek, który był sytuowany w miejscu eksponowanym, z reguły na wzniesieniu, skąd widoczna była cała okolica. Forma architektoniczna odzwierciedlała upodobania artystyczne i zamożność właściciela. Początkowo w otoczeniu budowli znajdowały się niewielkie ogrody warzywno-ozdobne, w późniejszym czasie przekształcone w ozdobne założenia parkowe, których główną funkcją – poza czynnikiem estetyczno-rekreacyjnym – było osłonięcie rezydencji od wiatrów oraz odizolowanie jej od

¹⁰ M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, 59.

¹¹ I. Kozina, *Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850-1914*, Katowice 2001, 9-19.

¹² Występowanie dużej liczby założeń rezydencjonalnych stwierdzić można na podstawie analizy niemieckich map topograficznych w skali 1:25 000 (*Meßtischblätter*) z lat 1880-1956, zaś ich wysoką rangę podkreślają wybitne opracowania, np. R. Weber, *Schlesische Schloesser*, t. 1, Dresden-Breslau 1901; t. 2, Dresden-Breslau 1910; t. 3, Dresden-Breslau 1913 czy też A. Duncker, *Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der preußischen Monarchie...*, t. 1-16, Berlin 1857-1883.

zabudowy wiejskiej¹³. Na podstawie analizy map *Meßtischblätter* zauważyć można, iż ówczesną tendencją było zakładanie ogrodów małych lub średnich, o powierzchni około 1–5 ha¹⁴. Układy ogrodowe miały charakter naturalny, bazujący na rzeźbie terenu, roślinności oraz elementach wodnych, stanowiących ważny czynnik kompozycyjny. Części użytkowe o charakterze geometrycznym (sad, warzywnik) były z reguły osłonięte od ogrodu ozdobnego szpalerem z drzew, żywopłotami lub zaroślami. Dróżki i ścieżki miały swobodny przebieg, bardzo często łączyły się pod kątem ostrym i naprowadzały wzrok przechodniów na malownicze widoki.

W XIX wieku rozpowszechniła się moda na różnorodność form roślinnych, tworzone bogate kolekcje z roślin introdukowanych, powstawały szklarnie, oranżerie i palmiarnie, w których przechowywano rośliny zimą (np. Kopice, Lenarcice, Moszna). Latem rośliny wnoszone były w donicach przed rezydencję.

Przy wielu zespołach pałacowo-parkowych powstawały także budynki folwarczne (np. Komorzno, Wysoka, Szymonków), rozmieszczone wokół czworobocznego podwórza gospodarczego. Sytuowanie poszczególnych obiektów dyktowane było względami praktycznymi oraz funkcją, jaką pełniły¹⁵.

W omawianym okresie powstawały także liczne tereny publicznej zieleni, w tym m.in. parki i ogrody miejskie (np. Bytom, Gliwice, Królewska Huta). Posiadały one charakter spacerowo-wypoczynkowy z funkcją sportowo-dydaktyczną. Zakładano je z reguły przy głównym trakcie drogowym, często z wykorzystaniem istniejących cieków wodnych. Stanowiły one malownicze układy krajobrazowe lub też krajobrazowo-geometryczne, ze swobodnie wytyczonymi ścieżkami, jednak były zdecydowanie skromniejsze od ogrodów rezydencjonalnych. Posiadały bogate wyposażenie funkcjonalne, zarówno w typową małą architekturę (ławki, altany, mostki), jak i inne (w strefach o specjalnym przeznaczeniu) – place zabaw dla dzieci, boiska, kręgielnie, muszle koncertowe, otwarte galerie, niewielkie zwierzyńce czy ogródki piwne¹⁶.

4. DOM OGRODNIKA – ZASÓB I STAN ZACHOWANIA

Zważywszy na zróżnicowane dzieje historyczne pruskiego Górnego Śląska, a także brak kompletnej archiwalnej dokumentacji, określenie dokładnej ilości domów ogrodnika jest bardzo trudne. Dodatkowo objekty te zmieniały swoje nazwy, a także funkcje, jakie pełniły. Manjąc na względzie te aspekty, zidentyfikowanych zostało około kilkunastu budynków tego typu, pochodzących z XIX oraz XX wieku. Większość z nich znajdowała się na terenie parków przypałacowych, jednak istnieją także objekty usytuowane przy cmentarzu (Bytom), parku miejskim (Gliwice), na terenach przyklasztornych (Rydułtowy) oraz rezydencji przy osiedlu robotniczym (Katowice-Giszowiec). W wielu przypadkach w ich najbliższym otoczeniu występowało ogrodnictwo wraz z szklarniami, inspektami i innymi budynkami pomocniczymi.

¹³ E. Molak, I. Raclawicki, *Zapomniane zabytki. Dwory i pałace wiejskie południowej Polski. Śląsk Opolski*, T. 1, Opole 2008, 17-19.

¹⁴ Znane są także objekty o większej powierzchni, np. parki w Mosznej, Pokoju, Świerklańcu, posiadające ok. 200 ha.

¹⁵ E. Molak, I. Raclawicki, *Zapomniane zabytki...*, 17-21.

¹⁶ K. Rozmarynowska, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708-1945*, Gdańsk 2011; A. Zachariasz, *Zieleń jako czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006; K. Łakomy, *Zieleń XIX-wiecznych górnośląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys problematyki*, Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje. 4/2011, Wrocław 2011, 52-58.

Obiekty te pod względem kubatury były niewielkie, stylistycznie nawiązujące do rezydencji lub też otaczających budynków folwarcznych. Przeważały tu przede wszystkim neostyle: neogotyki, neorenesans oraz neobarok, w niektórych przypadkach z elementami *cottage*, dodatkowo występowały także przykłady późnoklasykistyczne. Większość była murowana, położona na planie prostokąta, z jedną lub dwiema kondygnacjami, a część obiektów wyposażona była w charakterystyczną wieżę ulokowaną w jednym z narożników. Domki te pełniły funkcję mieszkaniową, a w wielu przypadkach również magazynową (przechowywano nasiona, owoce, warzywa). W Siemianowicach Śląskich, gdzie budowla przypomina raczej mały zamczek, oprócz ogrodnika mieszkał także leśniczy.

Odminną formę stanowił dom administratora ogrodu. Na terenie rejencji opolskiej występowały dwa takie obiekty: w Kopicach oraz Gliwicach. Był to budynek większy, dwu- lub trzykondygnacyjny, w którym oprócz administratora mieszkali też ogrodnicy oraz ich pomocnicy. Położone były one w otoczeniu innych budynków administracyjnych, szklarni, pawilonów z winoroślami i roślinami egzotycznymi.

Do czasów obecnych w stanie dobrym przetrwały budynki w: Kopicach, Szymonkowie, Lenartowicach, Siemianowicach Śląskich (dzielnica Michałkowiec), Gliwicach, Bytomiu, Świerklańcu, Rydułtowach i Pszczynie. Obiekty te pełnią obecnie nową funkcję przy zachowaniu autentycznej formy. W Kędzierzynie Koźlu – Sławięcicach oraz Trawnikach możemy odnaleźć pozostałości po dawnych domach ogrodnika w postaci ruin, których stan stale się pogarsza. Budynki w Opolu, Katowicach – Giszowcu, Pokoju, Koszęcinie, Nakle nie przetrwały do czasów dzisiejszych. Pozostały po nich zdjęcia archiwalne, stare pocztówki oraz częściowa dokumentacja budowlana. Na dawnych pruskich planach tych obszarów widoczne są zarysy obszarów ogrodnictw przy układach parkowych, niezachowanych do czasów współczesnych.

5. CHARAKTERYSTYKA WYBRANYCH OBIEKTÓW

Dom mieszkalny administratora ogrodu w Kopicach powstał w 1872 roku jako jeden z budynków wchodzących w skład zespołu pałacowo-parkowego rodziny von Schaffgotsch. Oprócz administratora mieszkali tutaj również ogrodnicy oraz ich pomocnicy, obsługujący tutejszy park i ogród¹⁷. Obiekt, zachowany do czasów dzisiejszych, położony jest w Kopicach pod numerem 27 wśród innych dawnych obiektów administracyjnych folwarku, po wschodniej stronie pałacu. Jest to neogotycki budynek, dwukondygnacyjny, murowany z cegły, z charakterystyczną narożną wieżą oraz nadwieszonymi wykuszami. Dodatkowo występują tu elementy neoromańskie w postaci fryzów arkadowych oraz okien z kolumnką pośrodku, a także elementy neorenesansowe.

Na uwagę zasługuje też drugi obiekt, znajdujący się na terenie zespołu, położony na wschodnim obrzeżu parku, przy ogrodnictwie – domek ogrodnika. Wybudowany w neogotyckim stylu z elementami *cottage*, posiadał charakterystyczną szachulcową elewację oraz zwieńczoną ostrym szpicem wieżę w jednym z narożników. Całość zlokalizowana była w znacznym oddaleniu od głównej rezydencji.

W Szymonkowie, na niewielkim wzniesieniu nad stawem, w niedużej odległości na północ od nieistniejącego dziś pałacu, znajduje się dom ogrodnika, stanowiący

¹⁷ E. Molak, I. Raclawicki, *Zapomniane zabytki...*, 183-193.

pozostałość po dawnym zespole rezydencjonalnym wraz z folwarkiem. W 1858 roku z inicjatywy Rudolfa von Luttwitza architekt Friedrich Hitzig zaprojektował cały zespół pałacowo-folwarczny¹⁸. Powstała zabudowa w stylu neogotyckim, murowana z cegły. Obiekt, w którym mieszkał ogrodnik, położony jest na planie prostokąta i posiada dwie kondygnacje kryte dachem dwuspadowym. W elewacji frontowej znajduje się ryzalit z loggią balkonową zwieńczoną łukiem ostrym.

W Kędzierzynie-Koźlu Stawięcicach przy ul. Sadowej można odnaleźć pozostałości po dawnym domu ogrodnika dworskiego Rosenkranza. Obecnie jest on w stanie ruiny, której stan ulega ciągłemu pogorszeniu. Obiekt ten powstał w 1830 roku jako część zespołu pałacowo-parkowego rodziny von Hohenlohe-Ingelfingen. Budynek dwukondygnacyjny w stylu późnoklasykistycznym, który mieścił się przy ogrodnictwie, położony był na planie prostokąta i posiadał pięciosiową elewację frontową o podziałach płaskimi pilastrami z zaakcentowaną częścią środkową, zwieńczoną niskim trójkątnym szczytem. Drzwi wejściowe dekorowane były elementami klasycystycznymi. Całość kryta była dachem dwuspadowym naczółkowym¹⁹. Budynek wraz z ogrodnictwem położony był w znacznej odległości od pałacu głównego w kierunku północno-zachodnim.

Na terenach obecnego województwa śląskiego obiektów o charakterze domu ogrodnika również zachowało się zaledwie kilka.

W dawnym parku płacowym Guido von Donnersmarcka w Świerklańcu zachował się obszar dawnego ogrodnictwa, w tym dom ogrodnika (Il. 2a). Układ ten otoczony był murem, posiadał kwadratowy narys z czterema „kwaterami” użytkowymi i symetrycznie rozlokowanymi obiektami gospodarczymi (w tym szklarniami). Na zamknięciu głównej osi na wzniesionym tarasie zlokalizowano dom mieszkalny o prostej symetrycznej bryle z dwukondygnacyjną częścią środkową. Posiada ceglane elewacje, dwuspadowy dachy o wysuniętych okapach, proste opaski wokół okien (kamienne na parterze, ceglane na piętrze) oraz kamienne boniowanie na narożach.

Zupełnie odmienną formę uzyskał dom leśniczego i ogrodnika przy rezydencji i parku Rheinbabenów w Siemianowicach Śląskich Michałkowicach 9 (Il. 2b). Wraz z pozostałymi zabudowaniami gospodarczymi towarzyszył rozległemu obszarowi ogrodnictwa, zlokalizowanemu w najbardziej oddalonej od pałacu, południowej części parku. Jego twórcą był katowicki architekt Louis Dame, a jako datę powstania przyjmuje się rok 1906. W przeciwieństwie do wertykalnej bryły neogotyckiego pałacu budynek domu ogrodnika uzyskał formę średniowiecznego zamku. Posiada zwartą trójkondygnacyjną bryłę (z podpiwniczeniem) z charakterystycznymi elementami – narożną okrągłą wieżą, wieńczącym całość krenelażem oraz ostrołukowymi oknami. Ceglane elewacje pozbawione są dodatkowego detalu.

Ostatni przykład stanowi budynek miejskiej inspekcji ogrodów (*Städtliche Garteninspektion*), znajdujący się w Gliwicach. Zlokalizowany w północnej części parku miejskiego (*Stadt Park*), stanowił malowniczy obiekt w stylu Landhaus, wzorowany na rozwiązaniach berlińskich (Il. 2c). Powstał około 1900 roku, stąd też charakterystyczne dla tego okresu na Śląsku rozwiązania – niewielka skala, nieregularny rzut, asymetryczne elewacje z charakterystycznymi elementami dekoracji drewnianej, elementy szachulcowe na poziomie poddasza, dekoracja szczytu i ganku, a także wysokie dachy kryte dachówką ceramiczną oraz wieża mieszcząca klatkę schodową. Budynek

¹⁸ *Ibidem*, 326-332.

¹⁹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. VII: Województwo Opolskie, Z. 5: Powiat Kozielski, (red.) T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1965, 59.

ten nie był wydzielony z przestrzeni parku, a zachowane widokówki z początku XX wieku ukazują go w sąsiedztwie szklarni, otoczonego bogatą kolekcją roślinności, obrosniętego pnączem, co jeszcze bardziej podkreślało jego „ogrodniczy” charakter.

6. OCENA ZAGROŻENIA, MOŻLIWOŚCI ADAPTACJI

Pomimo wysokich wartości historycznych oraz kulturowych, tylko jeden spośród wymienionych obiektów został wpisany do rejestru zabytków nieruchomości, a większość z nich leży na obszarach objętych ochroną konserwatorską. Następstwem tego jest stopniowe niszczenie obiektów lub też przeprojektowania przez przekształcenie ich cech stylistycznych, jak to się stało w Lenartowicach. Duże znaczenie ma też fakt, iż po wojnie wiele zespołów pałacowo-folwarcznych, na terenie których znajdowały się domy ogrodników, pełniło nowe, nieadekwatne funkcje, pogarszające ich stan. Nie lepszy los spotkał je później, kiedy przeszły w ręce prywatnych właścicieli bądź – nieremontowane i pozbawione opieki – straciły bezpowrotnie swój dawny wygląd. W wielu przypadkach przekazy ikonograficzne na temat obiektów nie istnieją lub też są one bardzo znikome, co uniemożliwia ich lokalizację, odtworzenie lub odbudowę.

Podstawowym przeznaczeniem domów ogrodnika była funkcja mieszkalna dla opiekuna ogrodu. Obecnie istnieje wiele możliwości adaptacji tych budynków do zupełnie nowych funkcji i takie właśnie przemiany widoczne są na przykładzie pszczyńskim, gdzie pierwotnie wzniesiono budynek strażników bramnych, służący także jako łaźnia miejska. Później mieszkał w nim książęcy ogrodnik i aż do lat 80. XX wieku budynek związany był z tą funkcją, ponieważ stanowił siedzibę Zieleni Miejskiej. Następnie przez okres 20 lat znajdowała się tu pszczyńska Straż Miejska wraz z miejskim monitoringiem. Współcześnie oddano go w użytkowanie Stowarzyszeniu Bitwy Pod Pszczyną 1939 „Pro Memoria”. W Gliwicach istniejący Domek Ogrodnika został przyłączony do zmodernizowanego zespołu Palmiarni Miejskiej. Wiele innych przeszło w ręce prywatnych właścicieli i w dalszym ciągu służy jako obiekty mieszkalne, w formie budynków jedno- lub wielorodzinnych, gdzie taka adaptacja stanowi kontynuację pierwotnej funkcji.

7. POSUMOWANIE

W XIX-wiecznych układach komponowanej zieleni ogrodnicy pełnili zawsze istotną rolę, dlatego powstała konieczność tworzenia obiektów mieszkaniowych dla tego typu służby, które poza funkcją mieszkalną pełniły też rolę magazynów czy biura. Przy obiektach tych bardzo często znajdowało się ogrodnictwo o narysie geometrycznym, a także zabudowania pomocnicze, związane z utrzymaniem ogrodu oraz funkcjami ogólnymi.

Bardzo różnicowane dzieje terenów dawnej rejencji opolskiej miały wpływ na uszkodzenie wielu obiektów, zagubienie lub zniszczenie dokumentacji archiwalnej ich dotyczącej. Ma to obecnie istotne znaczenie, gdyż utrudnia właściwą identyfikację oraz inwentaryzację obiektów.

Domy ogrodników, mimo wysokiej rangi użytkowej, kompozycyjnej oraz kulturowej, jaką posiadały w XIX wieku, dotychczas nie zostały właściwie zakwalifikowane. Z powodu ich niewielkiej liczby oraz złego stanu zachowania konieczne wydają się

szczegółowe prace inwentaryzacyjne, uzupełniające dotychczasową wiedzę oraz dające możliwość odtworzenia w przyszłości ich formy. Aby zachować ciągłość kulturową i tradycję związaną z funkcją ogrodnika, właściwe byłoby zachowanie dawnych nazw obiektów, a w niektórych przypadkach przywrócenie roli, jaką pełniły w układach parkowych.

